

REFORM- KÖZGAZDÁSZOK

WEISS JÁNOS

Laki Mihály – Szalai Júlia:

Vállalkozók vagy polgárok?

A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló

Magyarországn

Osiris Kiadó, Budapest, 2004.

272 old., 2680 Ft

A rendszerváltozás utáni időből visszatekintve a szocializmus reform-közdaságtanára, azt vár-nánk, hogy középpontjában a tulajdon fogalma és a tulajdonviszonyok átalakítására vonatkozó javaslatok álltak. A kádári szocializmusból a posztszocialista piacgazdaságba való átmenet döntő lépése ugyanis a tulajdonviszonyok radikális átalakítása volt. Ugyanakkor a tulajdonviszonyok problematizálása a reform-közdaságtan belső logikájából is következett volna, mely arra törekedett, hogy a piacnak a tervezés visszaszorításával egyre nagyobb szerepet és jelentőséget harcoljon ki. Ebből már könnyen levezethető – gondolhatnánk – az a követelés, hogy a homogén közösségi (vagy állami) tulajdonnal szemben helyre kell állítani a magántulajdont. Ezt a követelést alátámaszthatta volna az a körülmény, hogy 1981-ben és 1984-ben még a hivatalos gazdaságpolitika is tett néhány lépést a „homogén köztulajdon” fellazítása érdekében. Ma már úgy tűnik, kézenfekvő lett volna e lépések radikalizálását követelni, a reformköz-gazdászok azonban beérték a nem szocialista tulajdon hátrányos megkülönböztetésének bírálatával. Vagyis megálltak a piacosítás követelményénél, és nem haladtak tovább a piac intézményes feltételeinek megteremtéséhez. Néha-néha persze megfogalmazódott a piac és a magántulajdon összetartozásának gondolata. „A nemzetgazdaságot felölelő modern köztulajdon már csak a nagysága miatt sem lehet homogén [...]. Ez azonban egyáltalán nem akadályozta meg a szocializmuselmélet képviselőit abban, hogy – legalábbis papíron – végre ne hajtsák ezt a bűvészmu-

tatványt! A homogén köztulajdonból azután már csak egyetlen logikus következtetést lehet az árutermelésre levonni: az árutermelés tagadását.”¹ A piac és a magántulajdon összetartozásának történeti felismerése azonban még nagyon messze áll a szétválasztás visszafordításának programjától.

A nyolcvanas évekbeli reformköz-gazdászok tulajdonra vonatkozó nézeteinek alapgondolatát Huszár Tibor egy 1980-as televíziós beszélgetésben így fogalmazta meg: „Bátorítani kell természetesen a kisipart, emelni kell a munkamorálját, nagyobb cselekvési tere-numot kell adni ezen a területen [...]. Azt hiszem, ez az érem egyik oldala. De Magyarországot »megváltani« mégiscsak a nagy ipari és mezőgazdasági rendszerek fogják.”² Sárközy Tamás szerint a tulajdon kérdése a szocialista gazdaság leginkább átpolitizált kérdése. „A szocializmus eddigi fejlődését végigkíséri a törekvés a tulajdoni megoldások *felesleges túlpolitizálására, illetve túlideologizálására*. Különösen az állami tulajdoni elméletek történetét jellemzik felesleges ideológiai kirohanások.”³ De hogyan lehetne lebontani ezt a túlpolitizálást vagy túlideologizálást? Elég, ha az állami tulajdon terminusát a vállalati tulajdon fogalmával helyettesítjük? „Nyugodtan mondhatom [...], hogy ha törölnénk a magyar Polgári Törvénykönyvben az egységes és oszthatatlan állami tulajdonra vonatkozó tézist, és helyére vállalati tulajdont írunk, de meghagyjuk mindazokat az államigazgatási szerveket és rendelkezéseket, amelyek ma a vállalati önállóságot korlátozzák, semmi sem változik. *A tulajdoni deklaráció tehát nem old meg semmit.*”⁴ Már-már annak a javaslatnak a küszöbéhez érkeztünk, hogy meg kellene változtatni az intézményi struktúrát és a tulajdonviszonyokat. „Mégis, éppen a társadalmi, tudati és politikai tradícióknál fogva úgy gondolom, hogy aligha képzelhető el Magyarországon olyan tulajdoni megoldás, amely jogilag az összállami tulajdont teljesen megszünteti, és kizárólag a vállalati tulajdont ismeri el, annak ellenére, hogy tulajdonképp technikailag ilyen megoldás mellett is folytatható lenne elvileg hatékony központi népgazdasági és állami gazdaságirányítás (talán hatékonyabb is, mint jelenleg).”⁵ E ponton az olvasó megdöbben: abból, hogy a tulajdon megnevezésének átalakítása nem old meg semmit, *nem* az intézményi reformok követelése, hanem a fennálló berendezkedés apológiája következik. Sőt Sárközy egyenesen azt sugallja, hogy egy „kis hatékonyságnövelésért” egyáltalán nem érdemes nekiállni a tulajdonviszonyok átalakításának.

1 ■ Szabó Katalin: Szocialista áruviszonyok. In: Szpirulisz Ildikó – Lengyel Zsuzsa (szerk.): *Gazdaság és társadalom a nyolcvanas években Magyarországon*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Bp., 1986. 251. old.

2 ■ *Tudósklub*. RTV-Minerva, Bp., 1981. 194. old.

3 ■ Sárközy Tamás: A tulajdonosi szervezet kérdései. *Gazdaság*, 1982. 3. szám, 65. old.

4 ■ *Uo.* 66. old.

5 ■ *Uo.*

A reformközgazdaságtan kulcstanulmányának tekinthető cikkében Bauer Tamás tarthatatlannak nyilvánítja azt a helyzetet, amelyben az államigazgatási szervek egyúttal tulajdonosi funkciót is betöltenek, ám ebből nem von le radikális következtetéseket a tulajdonviszonyok átalakításáról: „Egyetlen vonatkozásban érzem a szigorúságot megalapozottnak. Kizárhatjuk megfontolásainkból azt a lehetőséget, hogy a közép- és nagyvállalatoknál belföldi magántőkés gyakorolja a tulajdonosi funkciót. Azt gondolom, hogy a nagytőke felszámolása harminc év után már olyan irreverzibilis folyamat, amelyen csak külső kolonizáció változtathatna. Azt sem hiszem, hogy a magántőkés forma feltámasztása [...] társadalmilag vonzó program lenne. S csak ezután említem, hogy kül- és belpolitikai értelemben abszurdum.”⁶ Figyelemre méltó, hogy Bauer csak a harmadik helyen említi az ideológiai korlátot, az első két pontban társadalmilag és politikailag irreverzibilis történelmi folyamatokra hivatkozik.

A rendszerváltozást előkészítő *Fordulat és reform* című kiadvány gazdasági részeit Matolcsy György és Lengyel László írta. Kiindulópontjukat a már jól ismert követelések alkotják: abba kell hagyni a tulajdonformák ideológiai megkülönböztetését, és az államigazgatást el kell választani a tulajdonosi funkciók gyakorlásától. Felvázolják most már a szocialista-állami tulajdon átalakításának lehetőségeit is:

a) Öngazgató holdings kialakítása részvénykibocsátással. Ha a dolgozók rendelkeznek az értékpapírok többségével, tovább működtethetnék a felszámolásra ítélt állami vállalatokat.

b) Azoknál a vállalatoknál, ahol már működnek úgynevezett „vállalati tanácsok”, célszerű lenne bevezetni a kétszintű tulajdonosi rendszert, mégpedig úgy, hogy mind az egységek, mind a vállalati központ részvénytársasággá alakul át.

c) Létre lehetne hozni az önkormányzati tulajdont úgy, hogy a helyi tanácsok az adóbevételeik egy részét értékpapírokra váltják. Az állampolgárok ezeket az értékpapírokat megvásárolva hozzájárulhatnak a helyi iskolák, óvodák stb. működtetéséhez.

d) Utolsó helyen szerepel a magánvállalkozások és a kistulajdonosok legitimitásának erősítése. A magánvállalkozások teljesítményének (és vagyonának) értékelhetőnek kellene lennie, és a vállalkozás lehetőségét meg kellene teremteni a külső tőkebefektetők számára is. (Semmi sem áll tehát távolabb a szerzőktől, mint az, hogy az állami tulajdon átalakításának útját összekössék a magántulajdon kiterjesztésével.) Kívánatos lenne tehát új tulajdonlasi formák bevezetése és a piaci szereplők számának radikális növelése. „A piaci szereplők számának növelése elengedhetetlen. Az eddigi decentralizációs kísérletek nem jártak a kívánt eredménnyel [...]: a vállalati belső érdekeltviszonyok módosítása, belső érdekeltviszonyok teremtése a külső tőkebevonásra, az önkormányzati formák egészségesebb vállalati közegbe való bevezetése stb. – zátonyra futott a nagyvállalati érdekérvényesítés dik-

táló helyzetén, a monopolpozícióból adódó államigazgatási kiszolgáltatottságon.”⁷

A nyolcvanas évek közepe táján tehát megérett a felismerés: az állami tulajdonra épülő gazdaság működésmódja súlyos válsághoz vezetett. Az évtized végén – elsősorban Szalai Erzsébet munkásságának köszönhetően – elterjedt az a meggyőződés, hogy a gazdasági reformok intencióinak érvényesülését mindezekelőtt az állami tulajdont képviselő szocialista nagyvállalatok akadályozták meg.⁸ A reform-közgazdaságtan *csúcspontját* Antal László egyik, közvetlenül a rendszerváltozás előtt született tanulmánya képviseli. Nyíltan beszél az általános válsághelyzetről, s – az egész közgazdasági reformirodalomban egyetlenként – egy bizonyos tekintetben igazat ad a reform ellenzőinek: a sorozatos gazdasági reformok *egyáltalán nem* javították a szocialista gazdaság teljesítményét. Az eddigi reformok *nem tudtak* létrehozni valóságos „gazdasági hajtóerőt”, az ösztönzési formák és az állami tulajdon kisebb fellazítása nem vethető össze az egyéni vállalkozó vagy a munkavállaló autonómiájával. A kudarc elsődleges oka, hogy a gazdaságpolitika a piaci viszonyok kereteit szimulációval próbálta megteremteni. Azt várhatnánk, hogy Antal ezek után azt javasolja, abba kellene hagyni a szimulálást, és végre megteremteni a magánvállalkozók törekvéseinek érvényesüléséhez szükséges intézményes kereteket. Szerinte azonban a javasolt új tulajdonformák nem jelentik, nem ígérnek a szocialista-állami tulajdon meghaladását. E tanulmányt a reform önkritikájának is nevezhetnénk; távol áll tőle az a szokványos következtetés, hogy *tovább kell haladni* a reformok által megkezdett úton. A reformok a szó legátfogóbb értelmében szákutcába futottak. A következő sorokból súlyos rezignáció cseng ki: „A magam részéről mindössze abban vagyok biztos, hogy a közösségi [...] tulajdonformák dominanciája fennmarad, miközben a magántulajdon szerepe valószínűleg növekedni fog (akár akarjuk, akár nem). Ugyanakkor a társadalom és a kormányzat képes lesz ellenőrizni a magántőke koncentrációjának mértékét.”⁹ Már e megfogalmazásmód is árulkodó: mintha először egy személyes hang szólalna meg, amelyet aztán a zárójelbe tett többes szám első személy leigáz. A reformokat szorgalmazó tudós a nagy „mi”-vel szemben vereséget szenvedett. Ezzel a reformdiskurzus mindenféle értelmét elveszítette.

A reformközgazdászoknak (közéjük tartozott Laki Mihály és Szalai Júlia is) nem voltak elméleti eszközeik a tulajdonviszonyok átalakulásának leírására. Ta-

6 ■ Bauer Tamás: A második gazdasági rendszer és a tulajdonviszonyok. *Mozgó Világ*, 1982. 11. szám, 34. old.

7 ■ Fordulat és reform. *Medvetánc*, 1982. 2. szám. Melléklet, 32. old.

8 ■ Szalai Erzsébet: *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdek*. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1989.

9 ■ Antal László: Piacgazdasági reformot vagy „igazi” szocialista reformot? *Tervgazdasági Fórum*, 1988. 4. szám, 120. old.

10 ■ Max Weber: *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1979. 281. old.

lán elsősorban ennek köszönhető a magyar közgazdaságtan mély válsága a rendszerváltozás után, amiből a kilencvenes évek közepén kezdett kilábalni. A kilábalás feltétele volt, hogy visszatekintve leírják az új magántulajdon kialakulását, s ehhez az elméleti hátteret minden bizonnyal Max Webernél keresték, aki szerint a kapitalizmus szelleme a protestantizmushoz kötődő életstílusból jött létre: „A kapitalizmus létrejöttéhez [...] feltétlenül szükség volt

a *racionális szellem kialakulására, az életvitel racionalizálására és egyfajta racionális gazdasági ethoszra.*”¹⁰ Webernél azon-

ban a kapitalizmus létrejöttére vonatkozó elméletet kiegészítette a kapitalizmus szisztematikus leírásának programja. (Mindketőnek a középpontjában a racionalitás elmélete áll.) A kapitalizmus leírására vonatkozó magyarországi elméletek viszont kizárólag a kialakulással foglalkoztak. A weberi program ilyen leszűkítése azonban súlyos következményekhez vezetett: a kialakulás önállósított megkö-

zelítésének eredményeként egy subjektív perspektíva kezdett kirajzolódni, s egy olyan sajátos gazdaságszociológiai megközelítés, amely elsősorban interjúkra és személyes beszélgetésekre támaszkodik. A kérdés úgy fogalmazódott meg, hogy *kik* lettek Magyarországon vállalkozók vagy nagyvállalkozók? (A meggazdagodások története – ez aligha tagadható – kiváltotta a szélesebb társadalmi közvélemény érdeklődését, sőt állandó gyanakvását is.) A kilencvenes évek közepére többféle válasz is megszületett:

a) Az új nagyvállalkozók a szocializmusbeli kisvállalkozók közül kerültek ki. A szocializmus utolsó éveiben egyre nagyobb teret kaptak, s az akkor elsajátított készségek és a megszerzett tőke nagyvállalkozásokhoz is kiindulópontként szolgálhatott.

b) A nagytulajdonosok elsősorban a nomenklatúra képviselőiből kerültek ki. Mint az előző rendszer privilegizált emberei a spontán privatizációban helyzeti előnnyel indultak a társadalmi vagyon elsajátításában, és politikai tőkéjüket minden nehézség nélkül gazdasági tőkévé konvertálták.

c) Ha nem a tulajdonosok számát, hanem a piaci részesedésüket nézzük, akkor azt mondhatjuk, hogy a magyar piacgazdaságban a meghatározó szerepet a külföldi tőke játssza. Voltak ugyan Magyarországon

is, akik meggazdagodtak, de az újonnan létrejött tőke nem tudta kielégíteni a piaci igényeket, ezért szükség volt a külföldi tőke bevonására. A szerzők az „érzéketlen, profithajhászó külföldi tőke” képét még a régi rendszerből eredeztetik.

d) Elszórt megjegyzésekben az is felmerült, hogy az új birtokos osztály a régi nagytőkések leszármazottai-ból alakult ki; a családi szocializációban a hallatlan történelmi szakadás ellenére is átadódott a vállalkozói kultúra és habitus. Ez a magyarázatkísérlet elsősorban a kárpótlási törvények adta lehetőségek általánosítására épül.

e) Közvetlenül a rendszerváltozás után fellépett ötlet, hogy már nem is a tulajdon a fontos, hanem az irányítás; a rendszerváltozás így a menedzserk forradalmaként értelmezhető. Ehhez az elmélethez a szerzők a következő megjegyzést fűzik: „A tulajdon jelentőségének lefokozása és az irányítás egyidejű felértékelése részben importált gondolat: a nyugati szociológiában újabb megfogalmazatok

érvelésén nyugszik. Ez utóbbi elméletek ugyanis a globalizált és elszemélytelenedett tőke téziséből kiindulva, a vagyonra, a jövedelemre és az életmód megannyi más indikátorára épített empirikus elemzések révén meggyőző tények sorát vonultatják fel arra nézve, hogy a tulajdonhoz kötődő személyes pozíció XIX. századi képe a posztindusztriális világra már nem alkalmazható.” (22. old.)

A szerzők nem foglalkoznak közvetlenül e hipotézisek mérlegelésével, a könyv egészéből mégis kiolvasható e hipotézisek bírálata. Egyértelműen alkalmatlannak tartják a magyarországi viszonyok leírására a struktúraelméleteket és a tulajdon jelentőségének lefokozását. (Bár – tehetnének hozzá – ez az elmélet jól harmonizálna a reform-közgazdaságtan egykori vakságával.) A tárgy korlátozásával kizárják továbbá a külföldi tőkével való foglalkozást. (Pontosabban, arról szó esik, hogy a magyar nagyvállalkozók hogyan vélekednek a külföldi tőkéről, de a külföldi tőke *magga* nem tartozik a vizsgálódás körébe. A szerzők azt írják ugyan, hogy a külföldi tőke megítélése a magyar nagyvállalkozók részéről szélsőségektől mentes, sőt helyenként kimondottan kedvező, az olvasónak mégis az az érzése, hogy a külföldi tőke megítélésének háttérben néha-néha még a masszív idegenellenes-

ség is felbukkan.) Marad tehát három hipotézis, ezeket azonban a szerzők a saját koncepciójuk kifejtésekor nem alternatíváknak, hanem egymást kiegészítő perspektíváknak tekintik. Így kerül sor (a hipotézisek sorrendjének átalakításával) a családi háttér és az iskoláztatás vizsgálatára, majd a szocializmusban betöltött funkciók elemzésére, végül a vagyonszerzés módjának bemutatására.

a) Amit Weber „racionális gazdasági ethosznak” nevez, azt a szerzők a családi háttérrel és az iskoláztatással próbálják helyettesíteni. Ez az ethosz Webernél a protestantizmushoz, Lakinál és Szalainál viszont egy általános családi-kulturális-iskolai háttérhez kötődik. Nem változik viszont az alapvető kérdés, hogy az „eszmék” hogyan hatnak a történelemben.¹¹ A nagyvállalkozók kialakulása a szülők élettörténetében vette kezdetét: a szülők a szocializmusban a késő ötvenes évektől a hatvanas évek végéig elsőgenerációs felemelkedők voltak. A munka melletti tanulással szereztek diplomát, és lettek gyárigazgatók, üzembiztosok, téveszelnökök. Ennek következtében viszonylagos és tisztességes jólétet tudtak biztosítani gyerekeiknek, akik magukba szívták a felemelkedés pozitív értékelését. A szülők még meggyőződéses párttagok voltak, a gyerekeik viszont ebből már csak annyit láttak, hogy a párttagság a felemelkedés szükséges feltétele. Létrejött tehát egy olyan generáció, amely a párttagságot már csak az érvényesülés eszközeként tekintette. Ezekben a családokban a gyerekek taníttatása nagy hangsúlyt kapott: a szülők azt sugallták, hogy a felemelkedés után nem szabad megállni, a következő generációnak is folytatnia kell a felkapaszkodást. A pályaválasztásban érvényesült az elért pozíció törekvésének tudata: a szülők arra törekedtek, hogy a saját pozíciójuk megingása esetén a gyerek tudását azonnal pénzre lehessen váltani. Ezért sokan közgazdasági és műszaki pályára mentek, a bölcsész és a tanári szakok szóba sem jöttek. Nem lehet tehát elfogadni a negyedik hipotézist, amely szerint az új nagyvállalkozók nagy része régi vállalkozói családból került ki. „Mindent egybevetve, a szocializmus kezdeti éveiben folytatott osztályharc mai szemmel nézve talán »túlontúl« sikeres volt.” (82. old.) A nagyvállalkozók 70 százalékának felsőfokú végzettsége van, élettörténetük alakulása szempontjából azonban a középiskola játszott meghatározó szerepet. Az esetek nagy részében nagy hírű gimnáziumokba, szép tradícióval rendelkező szakközépiskolákba vagy gyakorlóiskolákba jártak. Érdekes, hogy maguk a vállalkozók az egyetemi-főiskolai éveiknek jóval kisebb jelentőséget tulajdonítanak. A szerzők erre vonatkozóan csak néhány hipotézist fogalmaznak meg: „Talán mert nyomasztóbbá váltak az anyagi gondok, és a tanulás mellett már mindenképp keresni is kellett, talán mert a verseny a jobb családi milióból érkezettekkel szemben vesztesre állt, talán mert több kompromisszumot kellett kötni a megtanulandó tárgyak dolgában.” (100. old.) (A magam részéről azt gondolom, hogy a tudomány magas szintű művelésére a családi hát-

terük – sem a motivációkat, sem a tudást tekintve – nem tudta felkészíteni őket. A majdani nagyvállalkozók valószínűleg a felsőoktatásban érezhették meg lemaradásukat és hátrányukat a kulturális elitel szemben. Őket, akik feltörekvésben szocializálódtak, ez végtelen frusztrációval tölthette el.)

b) A szocializmus korában betöltött munkahelyi pozíciókat a szerzők a „tapasztalva tanulás” címszava alatt tárgyalják. A mintában szereplő nagyvállalkozók mindannyian megfordultak a szocialista gazdaság különböző szektoraiban. Nagy részük felfelé haladt a vállalati-szövetkezeti szektorban, de még nem ért fel a csúcsra. Mintegy 40 százalékuk középvezetői beosztásban dolgozott, 25 százalékuknak „igazgató, vezérigazgató, elnök” volt a legmagasabb beosztása. A szerzők ezen a ponton fölvetik a kérdést: milyen tudást sajátíthattak el a leendő nagyvállalkozók a szocialista gazdaságban? A szocialista nagyvállalatokat az állam rendre kisegítette az anyagi nehézségekből, a nyolcvanas évek közepétől azonban ez a helyzet némileg megváltozott. „A nyolcvanas évek második felében egyre ritkábban lehetett alkalmazni a válsághelyzetek megoldásának addig bevált eszközeit. Az állami vállalatok növekvő számban jelentettek értékesítési gondokat. 1987 első negyedében a megkérdezett vállalatoknak 26 százaléka, 1989 negyedik negyedében már 51,2 százaléka említette a termelést hátráltató tényezők között az elégtelen keresletet.” (118. old.) A leendő vállalkozók a szocializmus körülményei között így elsősorban a válságmegoldást tanulhatták meg. A vizsgált minta mintegy harmadára jellemző, hogy a különböző konfliktusok vagy a válság okozta feszültségek miatt léptek át a magángazdaságba, de döntő tapasztalataikat ők is az állami-szövetkezeti szektorban szerezték. Ebből következően nem áll meg az első hipotézis, hogy a nagyvállalkozók a szocialista korszak kisvállalkozóiból kerültek volna ki.

c) A felvázolt folyamat egyre folytonosabbnak tűnik: a rendszerváltozás nem a rendszer felrobbanásával jött létre, hanem lassú, evolutív átalakulásával. Ezen a ponton jutunk el a politikai intézményrendszer vizsgálatához. Ehelyett a szerzők némileg félrevezetően a „tulajdon megszerzésének módozatairól” beszélnek, és ebben az összefüggésben különös súlyt adnak a párttagságnak. A rendszerváltozás utáni tulajdonszerzést általában a privatizációra szokták leszűkíteni, ami szerintük elfogadhatatlan, mert a tulajdonszerzésnek volt egy másik alapvető útja is: a vállalatátlapolás. A privatizációban részt vevők közül többen voltak párttagok és magasabb beosztásúak (igazgatók, vezérigazgatók), és általában végig kitartottak

11 ■ Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Bp., 1982. 115. old.

12 ■ Werner Sombart: *A régi típusú burzsoá. Szociológiai füzetek*, 1982. 16. old.

13 ■ Fábrián Zoltán – Kolosi Tamás – Róbert Péter: *Fogyasztás és életstílus*. In: *Társadalmi riport 2000*. Társi, Bp., 2000. 232. old.

a szocialista szektorban. Azok viszont, akik vállalatot alapítottak, inkább párton kívüliek és alacsonyabb beosztásúak voltak, és általában már a szocializmusban átléptek a magánszektorba. (Látható az első és a második változó – a párttagság és a beosztás – erős korrelációja. Mint Széles Gábor, az egyik leghíresebb magyar nagyvállalkozó mondta: „A Geofizikai Kutatóintézetben 16 év alatt jutottam el egészen a laborvezető mérnöki beosztásig, amivel teljesen meg voltam elégedve. Feljebb nem juthattam volna, mert ahhoz már kellett volna a párttagság.” 112. old.) Nem igazolódott tehát a második hipotézis sem, vagyis az, hogy a nagyvállalkozók elsősorban a nómenklatúra tagjaiból kerültek volna ki.

A szerzőknek a weberi koncepcióhoz való viszonyát alapvetően az összhangra törekvés vezérli: „A jelek arra vallanak, hogy a »kapitalizmus szellemét« illetően kevés új van a nap alatt: a rendszeresség, a kitartás, a szorgalom, a megbízhatóság és az (ön)fegyelem a vállalkozói ethosz kialakításának és társadalmi térnyerésének olyan elengedhetetlen előfeltételei, amelyek tekintetében napjaink magyar vállalkozói [...] szemléletmást semmi mást nem tesznek, mint sikeresen alkalmaznak a nyugati világ tőkés piacának évszázadok alatt kimunkált [...] erkölcsi szabályait.” (181–182. old.) Csakhogy mintha megfeleltek volna arról, hogy időközben némileg átalakították a weberi koncepció alapjául szolgáló modellt; náluk *eredetileg* nem a fentiekben említett értékek szerepeltek, hanem a mindenáron való előrejutás. Ez az előrejutás (mivel meglehetősen elvont) mindig kész alkalmazkodni a fennálló körülményekhez és lehetőségekhez; így volt ez akkor is, amikor megteremtődtek a tulajdonszerzés feltételei. Most azt kellene mondaniuk, hogy a mindenáron való előrejutás is lehet a Weber által felsorolt értékek bázisa. Aligha vitatható, hogy ez az összefüggés néha-néha fennáll, de az is biztos, hogy meglehetősen kontingens. A szerzők azt sugallják, hogy a magántulajdon kialakulása Magyarországon is a klasszikus úton és a klasszikus értékekre támaszkodva játszódott le. (Ez a tézis a szélesebb közvélemény gyanakvását is megpróbálja elaltatni, mondván, hogy a meggazdagodás Magyarországon is egy társadalmilag elismert érték- és normarendszerre épült.)

Egy másik vonatkozásban azonban a szerzők – úgy tűnik – átlélik a weberi elmélet koncepcionális kereteit: nemcsak a vállalkozói vagyionok kialakulására kíváncsiak, hanem arra is, hogy a nagyvállalkozók betöltik-e a nekik tulajdonítható társadalmi szerepet. „Kezdetől fogva úgy gondoltuk, hogy a nagy hazai tulajdonok és tulajdonosok megjelenésének nemcsak a magyar gazdaság, hanem a magyar társadalom szerkezeti átalakulása szempontjából is kitüntetett jelentősége van.” (31. old.) E program elméleti előzményeként kézenfekvőnek tűnik Werner Sombart hivatkozni, aki egyik leghíresebb tanulmányában a következőképpen fogalmazott: „A régi típusú burzsoák [...] értékelik a gazdagságot, elnyerése a forrón áhitott cél, de nem válik öncéllá; csakis az élet érté-

keinek létrehozását vagy fenntartását szolgálhatja. A gazdagságot illető elmékedésekben Albertitől Defoe-ig és Franklinitól ugyanez a hang uralkodó.”¹² Sombart úgy gondolta, hogy a régi típusú burzsoá egyszerre sikeres gazdasági vállalkozó és az élet „értékeinek” megteremtésén fáradozó polgár. Tekintsünk el most a fenti passzusban posztulált történeti fordulóponttól; Laki és Szalai ugyanis egyáltalán nem hisz egy ilyen általános történeti változásban. Ugyanakkor azt is gondolják azonban, hogy ez az összefüggés nem magától értetődő módon teljesül Magyarországon. (Ezen a ponton kezdődik tehát a könyvben a magyarországi sajátosságok feltérképezése.)

A reform-közgazdaságtan premisszái alapján egy ilyen összefüggés még magától értetődőnek tűnhetett, az új elmélet keretei között viszont *kifejezetten* is vizsgálat tárgyává kellett volna tenni. A könyvben a nagypolgár fogalma némileg homályos, nagyon gyakran összemosódik a polgár fogalmával; és ezen a helyen nem is teszek kísérletet a fogalom pontos rekonstrukciójára. Mindenesetre a könyv végéhez közeledve joggal várhatnánk, hogy választ kapjunk a címében feltett alapvető kérdésre: *végül is polgároknak tekinthetők-e a magyarországi kapitalizmus vállalkozói?* Erre a kérdésre azonban a szerzők nem tudnak válaszolni; szerintük mindenekelőtt azért nem, mert az interjúalanyok *bezárkóznak*, mielőtt a szorosabb értelemben vett munkájukon és gazdasági funkciójukon túlmutató kérdést kapnak. „Mert rendre azt tapasztaltuk, hogy amilyen szívesen beszélnek interjúalanyaink életpályájuknak, munkaútjuknak, sőt emberi kapcsolataiknak a rendszerváltást megelőző évtizedekre eső szakaszáról, amennyire pontosan és árnyaltan írják le vállalkozásuk létrehozatalának előzményeit és körülményeit, elemzik annak szakmai és gazdasági helyzetét, amennyire vállallják nézeteiket a gazdaságpolitika általános kérdéseiről és a piacsabályozás mai zökkenőiről – annyira bezáródnak, amint privát életük, izlésük, szokásaik, társas kapcsolataik, közéleti szerepvállalásuk, politikai beállítódásuk és az ország társadalmi problémáihoz való viszonyulásuk kerül szóba.” (174–175. old.) A szerzőknek tehát be kell vallaniuk, hogy az interjúalanyoktól viszonylag keveset sikerült megtudniuk az életstílusukról, ennek okát pedig a közbeszédben látják. „Interjúalanyaink a jelent illetően nem tettek mást, mint szigorúan a közbeszéd kiszabta sávhoz igazodtak: önmagukat mint *vállalkozókat* vállalták, de *polgárokként* tudatosan rejtőzködni kívántak.” (175. old.) Az elit magánzférájának rejtőzésére korábban már mások is felfigyeltek: „Magyarországon is van [egy] nagyobb házakban élő fogyasztási elit, amely a [...] »láthatatlan csúcs-hoz« tartozik. A kérdezők esetükben maximum a videokamerával ellátott kaputelefont figyelhették meg.”¹³ Ezért a szerzők igazából nem adhatnak betekintést a vállalkozói ethoszba, a nagyvállalkozói életformák típusaiba, az interjúalanyok emberi kapcsolataiba és követett értékrendjébe. Ehelyett a vállalkozói létre vonatkozó megjegyzések „mozaikkockáiból”

próbálják összeállítani a nagypolgárokat ábrázoló késsőbbi kép vázlatát.

a) A vállalkozás polgári vonásai közé tartozik a műveltség fontossága (és ennek megkövetelése a munkatársaktól), a saját tevékenység közösségi vonatkozásainak hangsúlyozása (tudatában vannak annak, hogy az üzleti tevékenység nem egyszerűen feltételezi az emberi viszonyokat, hanem átélésüket is megköveteli) és végül a becsvágy mint végső motivációs forrás.

b) A vállalkozók családi élete általában szilárd, korán megkötött házasságokban élnek, rendkívül alacsony a válások száma, szinte minden családban van gyerek. A házastársak (általában a feleségek) szerepe nem korlátozódik az otthon fenntartására és az érzelmi támogatásra, mert a vállalkozásban is átvesznek kisebb-nagyobb feladatokat.

c) A nagyvállalkozók többsége nem törekszik politikai babérokra, de a közéletiség maguk meghúzza kezein belül igenis határozottan kimondják véleményüket az országos és a helyi politika kérdéseiről. Állásfoglalásaik mögött általában egy baloldali-liberális értékrend húzódik meg.

d) Az életmód és a fogyasztás vonatkozásában lehetett a legkevésbé használható információkhoz jutni. „Bármilyen meglepőnek tűnik is első pillantásra, többségük mindennapjaiban valóban nem játszik fontos szerepet a tárgyhalmozásban és pazar külsőségekben testet öltő fogyasztói gazdagság. [...] [Általában elmondták], hogy a jó polgári nívón túl nincsenek költsézes ambícióik, viszont annál fontosabbnak tartják, hogy ők is, legszűkebb munkatársi körük is kellő önmérséklettel kezelje a privát célra kivehető forrásokat.” (213. old.) Ez az utóbbi megjegyzés – állítják a szerzők – élesen ellentmond annak az általános vélekedésnek, amelyet egy interjújában Nádas Péter is megfogalmazott: „Abból nem lesz nagypolgárság, hogy építkeznek magamnak még egy »swimming pool«-t, és betonfalakkal keríttem körül a várkastélyomat. Így csak dzsentrik és cselédek szórják a pénzüket. Nagypolgárság az ésszerűségéből, a takarékoságból, a tervezésből és a befektetésből lesz. Az előrelátásból, a folyamatosságából, a dolgok és a kapcsolat ápolásából. A cseléd- és a dzsentrimentalitás a kádárizmusban kapott ugyan némi kispolgári mázt. Ebből a mentalitásból [azonban] [...] a polgárosodás felé nem vezet út.”¹⁴ Nádas szerint a magyar nagyvállalkozókra az erőteljes fogyasztási ambíciók és a harácsolási hajlam a jellemző, és ez megakadályozza őket abban, hogy betöltsék a nagypolgárság társadalmi szerepét. Ennek a magatartásmintának az elterjedtsége természetesen empirikus ellenőrzést igényel; Laki és Szalai mindenesetre azt állítja, hogy felmérésük során ilyenekkel egyáltalán nem találkoztak. Ez a magatartásminta azonban némi magyarázatot kínál (méghozzá a közbeszédre való hivatkozásnál jóval hatékonyabban) a fent említett rejtőzködésre is; a rejtőzködés oka lehet az is, hogy a megkérdezettek úgy érzékelik, a fogyasztásorientáció *nem rendelkezik* társadalmi legitimitással. Mindenesetre Nádas megjegy-

zését érdemes lett volna sokkal jobban megszívelni: ehhez azonban a szerzőknek jóval nagyobb figyelmet kellett volna fordítaniuk a kapitalizálódás közép-európai sajátosságaira.

A könyvben kifejtett koncepció mindenekelőtt az egykori reform-közgazdaságtan bírálatainak tekinthető. Érdekes módon azonban a bírálat nem a tulajdonfogalom ignorálását éri, hanem azt, hogy a reformközgazdászok nem voltak képesek a vállalkozó és a polgár kettősségének megragadására. „A reformremények központi gondolata az volt, hogy ha itt az »igazi« piac egyszer teret nyerne, akkor azzal feltartóztathatatlanul átalakulnának a társadalom intézményi és politikai viszonyai is, sőt a piac magához igazítaná a társadalom tagjainak viselkedési normáit, mindennapi szokásait, magatartását és kultúráját, egyszerűen, mintegy önmagától megeremtené a polgárt.” (33. old.) A reformközgazdászok így a gazdasági redukcionizmus hibájában marasztalhatók el: szilárdan hittek az alap és a felépítmény közvetlen összefüggésében. „Ugyanakkor a mából visszapillantva, egykori reformeszményeinket naivnak és kissé veszélyesnek is látjuk. Mert a piac mágikus erejébe vetett felfokozott hit késleltette, sőt hátráltatta azoknak a társadalmi, kulturális és erkölcsi feltételeknek a végiggondolását (a realizálásukhoz vezető társadalompolitikai programról már nem is szólva), amelyek szavatolhatják a politikai értelemben vett polgári demokrácia mindennapi demokratikus működését.” (Uo.) Szerintük ezért érte a reformközgazdászokat nagy meglepetésként a rendszer átalakulása, s ezért nem látták előre a rendszer közelgő bukását. A rendszer átalakulásához ugyanis valóban nem a gazdasági reformok vezettek el, hanem a civil társadalom megélénkülése. (Laki és Szalai így egyértelműen azt állítja, hogy a tulajdon kérdésével való megbirkózás nem sokat segített volna a reform-közgazdaságtanon.) A szélesebb értelemben vett társadalomelméleti keretek helyreállítása azonban együtt járt az elemzéseknek egy túlzottan általános szintre való elcsúszásával. A szerzők úgy tesznek, mintha Közép-Európában néhány évszázaddal később ugyanolyan kapitalizmus jött volna létre, mint annak idején a nyugati országokban. Ennek következtében elvész a Kelet-Közép-Európában kialakult kapitalizmus sajátos modelljének leírására vonatkozó feladat is. (Valóban csak a kapitalizmus *kialakulása* marad vissza egyetlen legitím társadalomelméleti kérdésként.)

A sajátos modelltől való ódzkodás is valószínűleg a reform-közgazdaságtan kudarcára vezethető vissza. Egy 1990-ben rendezett konferencián Szalai és Laki szinte egybeesően arról beszélt, hogy a nyolcvanas évek közgazdaságtanát már nem lehetett megragadni a marxi-lenini fogalmi rendszerrel. Ezt felismerve a reformközgazdászok a nyugati közgazdaságtan fogalmi készletét átvéve és átalakítva a szocializmust *sajátos modellként* próbálták felmutatni. „[Eközben azonban] sajátos csapdába kerülünk. Lassan, szépen épült egy alternatív közgazdaságtan, és ennek

megvoltak a maga empirikus és teoretikus eredményei, és egyre boldogabbak voltunk attól, hogy a rendszer sajátos szabályosságokat mutat.¹⁵ Jól érthető ezért, ha a *sajátos modellek* megkonstruálása nem tűnt járható útnak. Mégis erős intuitív érvek sorakoztathatók fel amellett, hogy az európai kapitalizmusok térképén meg lehet különböztetni a kapitalizmus *posztkommunista variánsát*. Ennek a variánsnak az egyik alapvető sajátossága valóban a kialakulás (sajátos) körülményeire vezethető vissza. A másik viszont az, hogy ezekre az országokra a globalizáció a kapitalizmus kialakulásának pillanatában rontott rá; a globalizáció mintegy végigsöpört rajtuk, sem a tradíciók, sem az értékek és normák nem voltak képesek megszélesíteni és a saját képükre formálni a kapitalizmust.¹⁶ A globalizáció ebben a térségben *egyszerre* segítette elő a kapitalizmus kialakulását, és zilálta szét azokat a belső értékeket és normákat, amelyek eredetileg (és részben) a kapitalizmus kialakulása felé mu-
tattak. □

14 ■ *Népszabadság*, 2003. november 29.

15 ■ *Láttuk-e, hogy jön?* T-Twins, Bp., 1991. 35. old.

16 ■ Lásd Michael Ehrke: *Mittelosteuropa – die postkommunistische Variante des Kapitalismus. Neue Gesellschaft / Frankfurter Hefte*, 2006. 1–2. szám, 64. old.

A lettre 2006-2007 téli számának tartalmából

KEMÉNY

Kemény Istvánnal Bartis Attila beszélget (litera-nagyvizit)

PRÓZAI LÁTLELET

Szilasi László: A referencia-illúzió felkeltésének stratégiái a mai magyar prózában

Németh Gábor: Önfelteden írni

Kőrösi Zoltán: Délutáni alvás

Borbély Szilárd: Minden írásnak saját ideje van

Kukorelly Endre: Átírni

Jánossy Lajos: Az apa-regények szabadulási kísérletek

Márton László: A város mint kronotoposz az elmúlt 30 év magyar regényeiben

Selyem Zsuzsa: Hétszershét a tizszertizből

(Magyar próza 1970 – 2005)

Bán Zsófia: Esti iskola – olvasókönyv felnőtteknek

(Kiűzetés a Paradicsomba. Self-help)

Lovas Ildikó: A spanyol menyasszony (részlet egy készülő regényből)

Tóth Krisztina: Galamb

Kiss Noémi: Szilánkok. A nő reprezentációja a kortárs

magyar irodalomban

SZLOVÁK SZÓLISTÁK

Jaroslav Šrank: A mai szlovák költészetéről

Karol Chmel, Mária Ferenčuhová, Erik J. Groch, Michal Habaj,

Ivan Kolenič, Nóra Rúžičková versei

Pavol Rankov: A mai szlovák prózáról

Stanislav Rakús, Maxim E. Matkin, Márius Kopcsay,

Vladimír Balla prózája

Görözdí Judit: A magyar irodalom szlovákiai fogadtatásáról

Pavel Vilikovský: Emlékek ura

KOMMENTÁROK, VITÁK

EXIL

Anna Mitgutsch: Két nyelvben élni (2.)

Herta Müller: Mindig ugyanaz a hó...

100 ÉVES A SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUM

Hans Luijten: Van Gogh újonnan előkerült leveleiről

IBSEN-ÉV

Pernille Rygg a Borkmanról, Mari Lending a Solness építőmesterről,

Shabana Rehman A tenger asszonyáról

TUDÓSÍTÁSOK

Sergio Benvenuto (RÓMA): A kajmán országa

Andrzej Mencwel (VARSÓ) Mi hiányzik a lengyeleknek?

Konrád György (BUDAPEST): Az azonos és a különböző

Borbély Szilárd, Tandori Dezső és szlovák költők versei

Pál Ildikó képeit bemutatja Hushegyi Gábor